

9. Лашук Ю. Перші музеї на Житомирщині // Народна творчість та етнографія. – 1992. - № 4 – С. 29-34
10. Лобода Т. Василь Кравченко і Волинь // Берегиня. – 1995. – № 1-2. – С. 14-17.
11. Маньковська Р. В. Музейництво в Україні / НАН України; Інститут історії України. — К., 2000.
12. Національні меншини в Україні, 1920-1930-ті роки: Іст.-картогр. атлас / Упоряд.: М.І.Панчук та ін., - К., 1995.
13. Погорелова А. Музейна справа: Орієнтири розвитку // Українська культура. – 1996. – № 2. – С. 2-3.
14. Рукописні фонди Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського (далі – РФ ІМФЕ). – Ф. 15 „В. Г. Кравченко”. – Оп. 1. – од. зб. 2.
15. РФ ІМФЕ. – Ф. 15 „В. Г. Кравченко”. – Оп. 2. – од. зб. 68.
16. РФ ІМФЕ. – Ф. 15 „В. Г. Кравченко”. – Оп. 2. – од. зб. 69.
17. РФ ІМФЕ. – Ф. 15 „В. Г. Кравченко”. – Оп. 2. – од. зб. 130.
18. РФ ІМФЕ. – Ф. 15 „В. Г. Кравченко”. – Оп. 4. – од. зб. 527.
19. РФ ІМФЕ. – Ф. 15 „В. Г. Кравченко”. – Оп. 4. – од. зб. 547.
20. РФ ІМФЕ. – Ф. 16 „Волинський науково-дослідний музей”. – од. зб. 4.
21. РФ ІМФЕ. – Ф. 16 „Волинський науково-дослідний музей”. – од. зб. 28.
22. РФ ІМФЕ. – Ф. 16 „Волинський науково-дослідний музей”. – од. зб. 83.
23. Скрипка В. Народознавчі праці Василя Кравченка // Народна творчість та етнографія. – 1970. - № 6. – С. 54-57.
24. Скрипник Г.А. Етнографічні музеї України. Становлення та розвиток / АН УРСР. Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М.Т.Рильського. – К, – 1989.
25. Шляхтина Л.М. Основы музейного дела: теория и практика. Учеб. пособие. – М., 2005.
26. Юрєнева Т.Ю. Музееведение: Учебник для высшей школы. – 3-е изд., испр. и доп. – М., 2006.

А н н о т а ц и я

Характеризується складена В. Г. Кравченко “Программа по устройству этнографического музея”, анализируются разработанные им научные основы функционирования музейных учреждений, практическая деятельность ученого по вовлечению широких кругов общественности в работу по созданию новых музеев на Волини.

Антоніна Карацюба

НАВЧАННЯ М.С. ГРУШЕВСЬКОГО В ІМПЕРАТОРСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ СВ. ВОЛОДИМИРА (1886-1891 РР)

Про життя та діяльність великого українського історика М. С. Грушевського написано багато робіт [1], менш вивченим залишається період його навчання в університеті, і майже недослідженими залишаються окремі епізоди студентського життя. Особливо ті, які не були прямо пов’язані з науковою роботою молодого вченого, виходили за межі університетської академічної діяльності.

Саме тому, коли серед матеріалів університетського фонду Державного архіву Києва (ДАК) ми виявили документи, що стосуються навчання М. С. Грушевського в університеті св. Володимира, постала необхідність їх опублікування. Важливість такого роду матеріалів тим більша, що цей період його життя залишається найменш вивченим. Документи

розкривають раніше незнані сторони перебування Михайла у стінах університету і допомагають краще зрозуміти внутрішній світ великого історика. Зважаючи на ці обставини, ми подаємо їх повністю і сподіваємось, що вони стануть в нагоді іншим дослідникам життя видатного українського вченого.

До цього часу невідомим лишився лист батька – Сергія Федоровича Грушевського – до ректора університету, що зберігається у фондах Державного архіву м. Києва, в якому він просить надати свідоцтво про успіхи сина. Сам М. Грушевський ніде про це не згадував, можливо, що він сам не знав про цей лист. Очевидно тривога батька за долю сина, за його навчання в університеті, хвилювання про можливість небажаних позаакадемічних впливів на молодого екзальтованого юнака змусили його зробити подання на ім'я ректора.

М. Грушевський про ставлення свого батька та діда до суспільного життя пише у „Споминах”, що вони „до справжньої політики мали справжній жах, як до джерела всяких бід”. [2]. Потрапити до категорії „неблагонадійних” було для них, певне, найбільшим страхом. Такої ж думки дотримувався, очевидно, і дядько Михайла. У 1889 р., коли молодий Грушевський жив у нього і брав безпосередню участь в житті семінарської громади, він заборонив йому приводити додому „неблагонадійних”, щоб не викликати часом якоїсь підозри. М. Грушевський так занотував про це 23 січня 1889 р. у щоденнику: „... ввечері мав невеселу розмову з дядьком: щоб до мене не ходив ніхто замічений... Вже 6 березня 1889 р. читаємо такий запис: „Вчора знов приходив Синявський, тяжко це мені й не знаю що робить з погляду своєї обіцянки дядькові. Мабуть що прийдеться сказати Синявському щоб не ходив...” [3]. Як ми бачимо, громадської та суспільної активності в родині М. Грушевського уникали, чи навіть побоювались. Воно й не дивно – „неблагонадійність” закривала шлях до державної служби, викладацької та видавничої діяльності, тобто до того, що було джерелом існування родини Грушевських. Напевно тому так і переймались рідні Михайла, щоб ідейний юнак не зіпсував свою репутацію та майбутню кар'єру.

На перший погляд це може здатись дивним: дійсний статський радник звертається до ректора університету, щоб запитати, як вчиться його син... Але не в ті часи. „Благонадійність” тоді була своєрідною візитною карткою будь-якої людини. Хоч раз проявивши непокору, чи навіть викликавши підозру через знайомство з „політически неблагонадежним”, про кар'єрний успіх можна було забути. Навіть у формулярних списках була графа про благонадійність. Тому, напевне, марно хвилювався Грушевський-старший, віддавши сина на навчання до університету, де ще свіжими були в пам'яті хвилювання 1884 р., навіть взявши з нього обіцянку не брати участь у громадському житті. Про це М. Грушевський пише у спогадах [4], у „Автобіографії” [5], згадує у „Щоденнику” [6]. Цьому дається пояснення і в роботі „Михайло Грушевський”, виданій у 1917 р: „посилаючи старшого сина для науки, дбайливий батько довго не хотів з ним розстатися, знаючи, як легко міг потрапити мрійний і ідейний юнак в руки тодішньої лютої жандармерії Олександра III, і нарешті згодився, але просив не встрявати в політику і бути як можна більш обережним...” [7]. Це певною мірою пояснює, що спонукало Грушевського-старшого до написання такого листа. Забюрократизована система управління у державі загалом, і в сфері освіти зокрема, робила можливим такого роду інформування, та зрештою й була призначена для цього.

Згідно статуту 1884 р., розділ VII, п.48, інспектор студентів мав найближчий нагляд за виконанням в університетських стінах, як студентами, так і сторонніми слухачами встановлених для них правил, спостерігав за дотриманням цими особами порядку і благочинності, приймав заходи щодо відновлення їх, ставлячи до відома ректора і

запитував у найважливіших випадках його дозволу на запропоновані розпорядження. Під благочинністю розумілось пристойне поведіння студентів у стінах університету, поважне ставлення до викладачів – як в університеті, так і поза ним та прояви поваги при зустрічі. У звіті університету за 1886 р. затверджено таку форму вітання: „Признавая необходимым установить на будущее время точный порядок отдачи чести студентами университета, г[осподин]. Министр Народного просвещения предложил от 14-го декабря объявить студентам, что они обязаны отдавать честь, прикладывая руку к козырьку фуражки...[8]. Важливу роль мав і зовнішній вигляд студентів, за цим уважно слідкував інспектор та його помічники, мовою офіційних документів це виражалось наступним формулюванням: „...обратить особое внимание на неуклонное ношение студентами, как в стенах университета, так и вне оного форменной одежды...”[9]. За невідповідний вигляд могли навіть виключити з університету. Відомі численні оголошення, що вивішувались канцелярією в університеті, в яких наголошувалось на обов’язковому носінні встановленої форми одягу.

Незалежно від цього інспектор, по можливості, спостерігає за поведінкою студентів і поза університетом, слідуючи у цьому питанні вказівкам попечителя. Відповідно до п. 49 розділу VII, статуту 1884 р., під безпосереднім керівництвом інспектора перебувають його помічники, кількість яких визначається відповідно до кількості студентів [10].

Саме тому, коли на ім’я ректора університету надійшов лист від С.Грушевського, він був перенаправлений до канцелярії інспектора студентів, як головного наглядача за поведінкою і успішністю універсантів[11]. Ректором Університету св. Володимира у той час був Ренненкамф Микола Карлович — правознавець за фахом, заслужений ординарний професор, викладач енциклопедії законодавства та історії іноземних законодавств [12]. Отже, 22 березня 1887 р. до університету надійшов лист такого змісту[13]:

“Действительного Статского Советника Сергея Федоровича Грушевского Прошение
Мне необходимо официальное удостоверение от Университета об успехах и поведении сына моего Михаила Грушевского, состоящего студентом 1-го курса филологического факультета Университета Св.Владимира.

Вследствие сего прилагаю при сем две гербовые марки 60 копеек стоимости, имею честь почтительнейше просить Ваше Превосходительство не отказать в высылке мне названного выше удостоверения в Владикавказ (Терской области), на имя директора училища Терской области Сергея Федоровича Грушевского, если можно, в самом непродолжительном времени [14].

Лист направили по інстанціях: секретар у справах студентів, на той час цю посаду обіймав Нікітенко[15], подав запит декану історико-філологічного факультету: “Имею честь покорнейше просить Г[осподина]. Декана Историко-филологического факультета сообщить мне на сем же сведение о научных занятиях студента Михаила Грушевского [16]. На цей запит інформацію надав у 1883-1887 рр. Іконников Володимир Степанович – декан історико-філологічного факультету [17] — випускник університету св. Володимира, історик, джерелознавець, бібліограф, археограф, професор, один з перших академіків Української академії наук [18]. Він подав такі відомості: „На поверочных испытаниях, проходивших в декабре 1886 г. студент Михаил Грушевский получил отметку 5 по всем предметам (греч[еский]. и лат[ынский]., греческая и новая история) и вообще, как мне известно из отзывов преподавателей, г[осподин]. Грушевский по своим занятиям и ответам, принадлежит к числу выдающихся студентов не только в ряду слушателей 1-го курса, но и всего факультета”[18].

За результатами розгляду листа всіма відповідними університетськими інстанціями –

з ректорської канцелярії до секретаря у справах студентів, далі до декана історико-філологічного факультету і, зрештою, знову на підпис до ректора – чітко налагоджена система діловодства протягом тижня видала кінцевий результат своєї роботи: листа, що його отримав С. Ф. Грушевський: „Господину директору училищ Терской области С. Ф. Грушевскому Вследствие прошения от 22 минувшего марта имею честь препроводить при сем к ВП-ву, просимо Вами удостоверение о поведении и научных занятиях сына Вашего студента 2 сем[естра]. Историко-филологического факультета Университета Св. Владимира Михаила Грушевского. Удостоверение. Сим удостоверяем, что студент 2 семестра Историко-филологического факультета Университета Св. Владимира Михаил Сергеевич Грушевский во все время пребывания своего в университете ни в чем предосудительном не замечен и что по заявлению г[осподина]. Декана Историко-филологического факультета на поверочных испытаниях, проходивших в декабре 1886 г. он получил отметку пять по всем предметам (греч[еский]. и лат[инский]. язык, греческая и новая история) и вообще, как известно из отзывов преподавателей, Грушевский по своим занятиям и ответам, принадлежит к числу выдающихся студентов не только в ряду слушателей 1-го курса, но и всего факультета. Ректор Императорского Университета Св. Владимира” [18].

Свідчень про те, як саме навчався М. Грушевський в університеті, як проходило його студентське життя, як він вдягався, де сидів на заняттях – відомо мало. Тому така інформація має виняткове значення і часто використовується. Одними з небагатьох є спогади Аполлінарія Серапіоновича Маршинського, ними найчастіше і користуються дослідники. Він навчався на рік попереду від М. Грушевського і у 1886 р. рахувався у 3-му навчальному семестрі [19]. У майбутньому громадський діяч, фінансист і педагог, службовець міністерства фінансів, 1917 р. директор департаменту фінансових справ у Генеральному Секретаріаті, а у 1919 р. – віце міністр фінансів УНР [20]. Записи старшого колеги відрізняються простотою та щирістю викладу. Про М. Грушевського він пише, що “не бував на вечірках, не брав уділу в гуртках той, що незабаром переплигнув через голову усіх гурткових і одразу став одним з перших.., він до перших курсів був для нас загадкою. Вчився як ніхто. Професори по черзі бачили в ньому свого наступника...[21]. Найімовірніше він мав на увазі В. Б. Антоновича, Ю. А. Кулаковського [22], І. А. Леціуса[23], І. В. Лучицького [24] та ін.

Згадує молодого Грушевського у своїх спогадах і Антон Степанович Синявський, старший університетський колега, майбутній історик, економіст, педагог, громадський і культурний діяч [25]. Він відзначив його здібності та розум, серйозність наукових інтересів ще у студентські роки. Ось як він згадував про це: „Серед студентів того часу відзначався М. С. Грушевський, що мав уже свої певні спрямування в роботі і глибокі інтереси”[26].

З великою долею вірогідності можна також припустити про існування конкуренції у студентському середовищі. Про це свідчать численні згадки про оцінки та успішність (свою і колег) майбутнього вченого в щоденнику [27]. В принципі це закономірне явище у групі людей, що навчаються. Прагнення бути найкращим та отримувати найвищі бали кожен реалізує по-своєму: хтось знаннями та здібностями, а хтось сумлінністю та працелюбством. Матеріали, що ми маємо, дають можливість припускати, що Л. П. Добровольський, якого М. Грушевський часто згадує у своєму щоденнику, належав саме до таких сумлінних та старанних студентів. А. Синявський так характеризує його: „Особливо ретельним ставленням до лекцій відзначався Л. П. Добровольський. Він належав до тих, хто обов’язково слухав усі лекції, відвідував усіх професорів, становлячи вірний і надійний контингент для професорів, які читали спеціальні курси”[28]. Л. Добровольський

навчався на рік попереду М. Грушевського, але закінчували університет вони разом. І хоча Михайло був, поза сумнівом, здібним студентом, йому, очевидно, хотілось мати кращі оцінки, ніж у товариша. Ось як він це занотував у щоденнику 24 вересня 1890 р.: „Добровольський показав мені диплом і я з приємністю – погано – побачив, що у нього три [оцінки] без вельма [удовлетворительно]” [29]. Отже, ми можемо з певністю констатувати, що молодому Грушевському в роки навчання були притаманні звичайні студентські переживання, бажання бути першим і кращим серед товаришів.

Цікаво буде подивитись на цю проблему з іншого боку: як же самі викладачі оцінювали здібності та успіхи майбутнього вченого в опануванні програмних предметів? Найважливіша інформація дає право стверджувати, що студент Грушевський робив неабиякі успіхи в опануванні університетського курсу [30]. Архівні матеріали ДАК містять піврічні звіти викладачів, де подається конкретна інформація про свою групу, показана успішність та недоліки підопічних. Серед документів університетського фонду по історико-філологічному факультету нам вдалось виявити раніше невідомий звіт І. А. Лециуса. Він був одним з викладачів молодого Грушевського, майбутній доктор класичної філології, заслужений ординарний професор по кафедрі класичної філології університету св. Володимира, дійсний статський радник. У матеріалах історико-філологічного факультету за 1887 р., міститься піврічний звіт приват-доцента І. Лециуса про практичні заняття студентів. У ньому йдеться: „В осеннем полугодии 1887 г. я вел практические упражнения по Греческому языку в второй группе студентов (2 г.). Главною задачею была интерпретация речи Лисия против Агарата и чтение было доведено до 20-го §. Второй час был посвящен письменным и устным переводам с латынского языка на греческий язык (Cornelius Nepos, vita Miltiadis). Изложение Лисия велось по обычному методу: студенты представляли интерпретации, написанные на латынском языке и асми разбирали текст под моим руководством при участии других, также на латынском языке. Лучшую интерпретацию подал Грушевский, за ним следуют Миронычев, Пискорский и наконец Щербаков. В прошлом семестре выдавался и Гаусман, но в этом семестре он довольно вяло отнесся к занятиям. Прочие студенты не обнаружили успехов в обладании критическими приемами. У некоторых, например у Детского и Снежка, не видно никаких успехов сравнительно с первым семестром. Теперь они состоят уже в третьем. Кроме упомянутых выше студентов отличались прилежанием и Гловацкий, Матковский, Трабша и Федосеев. Двух студентов я вовсе не видел: Каллаша и Липко-Парафиевского. Пахаревский явился только два раза и не подал интерпретации. Литвинов отсутствовал с середины октября и также не подал интерпретации.

Что касается переводов на греческий язык, то обнаруживали достаточное владение языком особенно Грушевский, потом Миронычев, Пискорский, Трабша, Щербаков и Федосеев. В этом отношении я вообще мог контролировать успехи у большинства студентов.

Обязательным домашним чтением занимались все, за исключением Львова, Каллаша, Литвинова, Липко-Парафиевского и Федосеева. 7 студентов читали Геродота, 3 Гинефа, 1 Софокла, 1 Фукидида, 1 Лисия, 1 Платона, 1 Эсхила. Следовательно, все еще преобладает Геродот, но я не могу одобрять этого преобладания, оно начинает уже отражаться на письменных переводах некоторых студентов. Я предпочел бы рекомендовать им чтение Антических писателей [31].

І хоч ставлення студентів до Іосифа Андрійовича Лециуса як викладача було неоднозначне, проте визнання його професіоналізму і загальнолюдських якостей ні в кого не викликало заперечення [32]. Ось як про це згадує у спогадах А. Синявський: „Тяжко

було слухати професорів Леціуса з історії грецької літератури, санскритської мови Кнауера., а також молодого професора Сонні – професорів, що були імпортовані для боротьби з місцевим рухом і майже не володіли російською мовою. Пізніше західноєвропейська культурність і наукова порядність проф. Леціуса, Кнауера і Сонні себе виправдали, утворивши з них представників солідного складу професури історико-філологічного факультету”[33].

Отже, у світлі нових даних про навчання М. Грушевського в університеті св. Володимира протягом 1886-1891 рр., ми можемо з певністю стверджувати, що він був, поза сумнівом, здібним і сумлінним студентом. Матеріали дають нам можливість по-новому поглянути на перебування майбутнього вченого в університеті, на його успіхи. У той же час він залишався звичайним університетом, з притаманними їм переживаннями та прагненнями здобувати якнайвищі оцінки. Його досягнення отримували схвалення від викладачів і повагу та визнання товаришів. Ще у юнацькі роки, як свідчать спогади сучасників, молодий Грушевський виділявся з-поміж ровесників здібностями та проявляв неабиякий інтерес до науки. Зрештою, і самі викладачі відзначали талановитого юнака. Його непересічний хист та неординарність, що він виявив ще у молоді роки, в майбутньому стали основою формування видатного науковця і громадсько-політичного діяча.

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Реєстр наукових і літературних праць проф. М.С.Грушевського до року 1905 / Зладив І.Е.Левицький // Наук. зб., присвячений проф. М.С.Грушевському учениками і прихильниками з нагоди його десятилітньої праці в Галичині (1894-1904). – Львів, 1906. – С.1-50; Дорошенко В. Наукове товариство ім. Шевченка у Львові (1873-1892-1912): [Бібліографічний покажчик] / Склав В.Дорошенко. – К., Львів: Наклад НТШ, 1913. – 88 с.; Ювілейний збірник на пошану акад. Михайла Сергійовича Грушевського: З нагоди шістдесятої річниці життя та сороковин наукової діяльності. – К., 1928: ВУАН. – Т.1-3. т.3 Матеріали до бібліографії друкованих праць акад. Грушевського за 1905-1928 рр. / Д.Балика, О.Карпинська, Н.Козель, Н.Ципкіна та ін. – К., 1929. – 104 с.; Винар Л. Бібліографія праць про Михайла Грушевського // Український історик. – 1966. – № 1-2 (9-10); 1984. – № 1-4 (81-84); Грановський Б.В. Академік М.С.Грушевський: матеріали до біобібліографії (1914-1934). Вип. I. – К., 1991. – 25 с.; М.Грушевський – перший президент України, академік: бібліографія (1885-2000) / Б.В. Грановський – К., 2001.
2. Грушевський М. Спомини // Київ, 1988. – № 9. – С. 118.
3. Грушевський М. С. Щоденник (1888-1894 рр.) / Упор. Л.Зашкільняк. – К., 1997. – С 36-41.
4. Грушевський М. Як я був белетристом? // Предок. Із белетристичної спадщини. – К., 1990. – С. 11.
5. Грушевський М. Автобіографія. – Львів, 1907. – С. 2.
6. Грушевський М. С. Щоденник (1888-1894 рр.) / Упор. Л.Зашкільняк. – К., 1997. – С. 28.
7. Михайло Грушевський. – К.: „Криниця”, 1917. – С. 11.
8. ДАК, ф.16, оп.325, спр.136, арк.175.
9. ДАК, ф.16, оп.325, спр.136, арк.176.
10. Общий устав императорских российских университетов. – Харьков, 1884. – с.11.
11. У науковій літературі даним словом позначаються студенти університету. Його вживає, зокрема, Н.Я.Олесич у праці „Знаменитые универсанты: очерки о питомцах Санкт-Петербургского университета”, виданій у Санкт-Петербурзі у 2002 р. У даному випадку ми теж будемо застосовувати цей термін для означення вихованців університету.
12. Див. Ректори Київського університету (1834-2006 рр.) / В.В.Скопенко, В.А.Короткий, Т.В.Табенська і ін. – К., 2006. – С.132.

13. Даний документ і всі наступні матеріали адаптовані у відповідності з вимогами археографічного опрацювання текстів.
14. ДАК, ф.16, оп.369, спр.30, арк.42.
15. Нікітенко – до 18 червня 1887 р. – секретар у справах студентів університету св. Володимира, повніших даних бракує.
16. ДАК, ф.16, оп.369, спр.30, арк.42 зв.
17. У 1887 р. В.С.Іконнікова на посаді декана історико-філологічного факультету змінив Ф.Я.Фортинський, це за пропозицією попечителя Київського учбового округу відбулось 18 липня 1887 р., отже відповідав на лист С.Ф.Грушевського ще В.С.Іконніков (ДАК, ф.16, оп.465 т.1, спр.248, арк.23).
18. Див. Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Незабутні постаті / В.В.Скопенко, О.В.Третяк, Л.В.Губерський. – К., 2005. – С. 185.
19. ДАК, ф.16, оп.465, спр.591, арк.15 зв.
20. Див. Енциклопедія українознавства. Словникова частина. – Львів, 1994. – Т.4. – С. 1482.
21. Маршинський А. Спомини (1884-1888 р.) // Дніпро. Календар-альманах. – Львів, 1923. – С.100.
22. Кулаковський Юліан Андрійович – на той час професор античної історії Київського університету, російський історик і археолог. У „Щоденнику (1888-1894 рр.)” М.Грушевський згадує, що Ю.Кулаковський підходив до нього, говорив (С. 34), що свідчить про прихильне ставлення викладача до здібного студента і, можливо, про бажання мати такого учня.
23. Леціус Іосиф Андрійович – на той час приват-доцент, викладач класичної філології, в майбутньому заслужений ординарний професор по кафедрі класичної філології університету св. Володимира, дійсний статський радник. У „Щоденнику (1888-1894 рр.)” згадував, що І.А.Леціус допомагав йому на іспиті, ось як він згадує про це: „Переклад був не дуже замізуватий; Леціус, спасибі йому, за проханням моїм придивився і сказав де були помилки.”(с.57.); також про прихильне ставлення до здібного студента свідчить і звіт І.А.Леціуса (ДАК, ф.16, оп.465, спр.994, арк.1, 1зв.).
24. Лучицький Іван Васильович, доктор всесвітньої історії, заслужений ординарний професор, член-кореспондент Російської АН. У „Щоденнику (1888-1894 рр.)” М.С.Грушевський згадував, що Лучицький підтримав В.Б.Антоновича у намірах zostавити Михайла стипендіатом при університеті (С.63).
25. Див. Енциклопедія українознавства. Словникова частина. – Львів, 2000. – Т.8. – С. 2819.
26. Синявський А. Л.П.Добровольський у спогадах // Україна. – К., 1930. – № 8. – С.113.
27. Грушевський М. С. Щоденник (1888-1894 рр.) / Упор. Л.Зашкільняк. – К., 1997. – С. 60.
28. Синявський А. Л.П.Добровольський у спогадах // Україна. – К., 1930. – № 8. – С.113.
29. Грушевський М. С. Щоденник (1888-1894 рр.) / Упор. Л.Зашкільняк. – К., 1997. – С.64.
30. ДАК, ф.16, оп.369, спр.30, арк.42 зв.
31. ДАК, ф.16, оп.465, спр.994, арк.1, 1зв.
32. Пучков А.А. Юлиан Кулаковский и его время: из истории Антиковедения и Византистики в России / Государственный НИИ теории и истории архитектуры и градостроительства (НИИТИАГ). – К., 2000. – С. 64.
33. Синявський А. Л.П.Добровольський у спогадах // Україна. – К., 1930. – № 8. – С.114.

А н н о т а ц и я

Исследуется период учебы М. Грушевского в императорском университете св. Владимира (1886 – 1891 гг.). Показаны первые шаги молодого ученого в науке, отношение к нему преподавателей, рассмотрены факторы, которые повлияли на формирование мировоззрения будущего историка.